

Részletek a Naplóból

Josip Vidmar

MÉLYEBB ÉRTELEMBEN

„Némaság a sorsunk, nem jobbítjuk népünk, távoiról szemléljük, hogy új világ épül.”

Oton Zupančič

A bban a bírálóban, amit L. Adamič írt Jakac művéről, *A vörös föld visszhangjáról*, néhány gondolatot vetett fel, mintegy mellékesen, helyzetünkről a világban, annak értelméről, s létünk jelentőségéről a világ szempontjából. Ezek a gondolatok, nem valami szerencsés megfogalmazásban ugyan, olyan lényeges problémát érintettek, hogy képtelen voltam megjegyzés nélkül átsiklani felettük.

„Kedves nekem Szlovénia — írja Adamič —, mégis Amerika az én igazi hazám, mert Amerikában éltem le legszebb éveimet, s mert fő foglalkozásom tengelyében is az állt. Így hát ismerem Amerika jelentőségét. Bármi történjék is Szlovéniában, vagy Jugoszláviában, mindez aligha lehet kihatással Amerikára, vagy nem hathat ki mélyebb értelemben; Amerika ugyanakkor arra hivatott, hogy erőteljesen hasson ne csak Jugoszláviára, hanem egész Európára, mi több, az egész világra is.”

Nem kívánom érinteni Adamič szövegének első kizárólagosan személyi vonatkozású részét, a második részét sem, ha annak csupán az a rendeltetése, hogy kiegészítse és magyarázza az elsőt, a második részt azonban most úgy vizsgálom, mint olyan gondolatot, amely az egyes országok és országo-cskák jelentőségét, illetve azok eljövendő jelentőségét taglalja a kisebb s nagyobb országok fejlődésére és életére vonatkozóan. Adamič

számára magától értetődő, hogy Amerika kihatással lesz az egész világ jövőendő fejlődésére, míg ugyanakkor Jugoszlávia, vagy még inkább Szlovénia nem sokat jelenthet, vagy alig valamicskét Amerika és a többi országra nézve. Amennyiben Adamič ezzel az állításával, amit teljes lelki nyugalommal mond ki, gazdasági jelentőségre vagy általában valami hasonló kategóriára gondolt, abban az esetben, ami Amerikát vagy hazánkat illeti, azonnal igazat adnék neki. De ő „mélyebb értelemben” vett hatásról beszél. Ez pedig távolról sem olyan világos és magától értetődő, mint első pillanatban hinnénk.

Mielőtt kifejténém véleményemet Adamič gondolatáról, hangsúlyozom, nem hazabeszélek, hanem a kis országok és kis népek erkölcsi álláspontja alapján. Nem szólok hát sem Szlovéniáról, sem Jugoszláviáról, hanem a kis népekről általánosságban. Adamič véleményét illetően, azt nem egyéb döntötte el, mint Amerika földrajzi nagysága, kiterjedettsége. Szavatolhatja-e a kiterjedettség „mélyebb értelemben” vett jelentőséget? Vajon egyes népek földrajzi jelentéktelensége már eleve meghatározza a jelentőségüket a nagyvilágban is? Remélem és hiszem, mi több, a történelemből megtanultam, hogy nem egészen így igaz. Szükséges-e régi történelmi példákra hivatkoznom? Nem, akad belőlük elegendő, bárki könnyen utánajárhat, és meggyőződhet arról, hogy a nagyság és a mélyebb értelemben vett jelentőség korántsem feltételezik egymást.

Mégis megemlítek egy nagyon épületes példát: Róma és a világ Augustus idejében és az első császárok korában. Hatalmas társadalmi harcok és forrongások az óriási birodalomban, amelyek akkor lángoltak fel, amikor a Földközi-tenger vidékének gazdagsága a birodalomba özönlött, és amikor gazdag és sajátos berendezésű elő-ázsiai országok kapcsolódtak hozzá, s mindezek a harcok és forrongások Rómában dőltek el, és a társadalmi rétegződés új formái között nyertek megbékélést. A princípátusnak, az államhatalom új megtestesítőjének elegendő tekintélye és hatalma van, hogy megbízhatóan és tartósan rendezze az államot. Ha valaki az új időszámítás előtti másfél században, de még két évszázaddal később is feltette volna magában a kérdést, hogy hol és milyen módon dől el a világ sorsa néhány eljövendő évszázadra, úgy válaszolt volna, hogy Rómában és a római minta elvei szerint. S mégis, a jövő eszméje, az az eszme, amely csírájában magában foglalta az új világ képét és a jövő társadalmának arculatát is, a világtól elzárt, öntelt, kibírhatatlan, ismeretlen és egészen jelentéktelen Judeában fogamzott meg, s „mélyebb értelemben” jelentőssé és döntővé vált a világ központja számára is, magára az örök városra is, amely az ókorban minden tekintetben sorsdöntőbb és egyedülállóbb helyet foglalt el a világban, mint amit a mai világban Amerika betölt.

Ezzel az egybevetéssel nem kívánok semmiféle jóslásba bocsátkozni, különösen ami Jugoszláviát és Szlovéniát illeti. Ez a példa azonban meggyőző annak a lehetőségéről is, hogy az eljövendő társadalmi harcok és változások, amelyek minden valószínűség szerint ma már megindultak, eldöntik és megoldják majd az eszmét, amely talán nem a nagy háborús központokban fog megszületni, hanem, minden várakozás ellenére, lehet, megtörténhet, állítom, hogy valami elmaradott, jelentéktelen, a gazdasági és társadalmi harcokat illetően kevésbé jelentős, majdnem peremországban vagy peremországcskában, lehet, hogy Észtországbán, Lettországbán vagy Litvániában, Skandináviában, Írországbán, nálunk, vagy még eldugottabb vidéken, talán a Kaukázusban, vagy Libériában, ha úgy tetszik. Mindez éppen úgy lehetséges, mint ahogyan feltűnhet Amerikában is.

Ennek a lehetőségében ösztönösen hisznek és hinniök is kell a kis népekhez tartozóknak, mert máskülönben értelmetlenné válna az élet. Aki nem kívánja életjogainkat kisebbiteni, beleértve az álmódzást is az emberiség sorsáról, az nem foszthat meg bennünket ettől a hittől, s különösen nem teheti azt ilyen baráti, jóakarató szándékkal. Mert minden népben, amely nincs arra kárhoztatva, hogy tengődjön, hanem hogy tartalmasan és lelkesen éljen, abban a népben élnie kell annak a tudatnak is, hogy erőfeszítései, amelyek eljövendő legjelesebb eredményeiben és ismereteiben jutnak majd kifejezésre, értékes tulajdonát képezhetik, segítséget jelenthetnek, sőt sorsdöntő felfedezései lehetnek az emberiségnek is. Ez a hit éppen annyira szükséges a közösség és az alkotómunka számára, mint amennyire az egyénnek is szüksége van arra a biztonságra, hogy a világon legyen legalább egyetlen emberi lény számára vigasz, boldogság és sors. Adamič állítása jelentéktelenségünkről a világban és annak jelentéktelenségéről, amit eddig tettünk, sőt még annak is, amit még teremthetünk, s Amerika kétségkívüli általános jelentőségéről, egy állítás, amely teljes felelősséggel hangozott el, nekünk, szlovéneknek és általában valamennyi délszláv népnek olyan szerepet szánt, hogy türelmesen és megadóan, ölbetett kezekkel várjuk ki, amíg a nagy Amerika megtalálja azt az új képletet, amely fenntarthatná az egyre széthulló életet, mert „bármilyen is történjék Szlovéniában, vagy Jugoszláviában, nem lesz hatással Amerikára, legalábbis nem mélyebb értelemben. Amerika ezzel szemben arra hivatott, hogy erős hatást gyakoroljon az... egész... világra.”

Nem kétséges, hogy ez a megállapítás életkedvünket és szellemi lendületünket sújtotta. Ha már ez a sorsunk politikai síkon a világban, nem kell feltétlenül ilyennek lennie a szellemi élet terén. Semmi szükségünk olyan életre, amely megalomániákus önteltséggel hiszi, hogy megmentheti a világot, de nem kívánunk ténykedni és élni e jelentőségbe vetett hit nélkül, pontosabban: életünk és ténykedésünk eljövendő lehetséges jelentősége nélkül, a nélkül a tudat nélkül, hogy egyenértékű résztvevők vagyunk, vagy hogy mi is hasznosan és „mélyebb értelemben” is hathatósan hozzájárulhatunk a jelen vizsgálatához és átalakításához.

A NAGY IGAZSÁGOKRÓL

„Lángolj, csalóka-igazság — lángolj hát!”

Oton Zupančič

Ezekben a napokban lefoglalt egy nálunk tartózkodó orosz tudós, E. Szepektorszkij művének, a *Társadalmi filozófia történetének* a fordítása, amelyben a szerző a társadalomtudomány elméleteivel foglalkozik, amit az európai ember gyűjtött egybe írott és élő történelme során az ókortól, a tizenkilencedik századig. Ezeket a jegyzeteket mégsem azzal a szándékkal írom, hogy értékelést adjak a műről, vagy felhívjam rá a figyelmet, hanem azért emlékezek meg róla, mert ez a mű egy másik művel kapcsolatban, véletlenül és más szemszögből, feltárta az eszme vagy az igazság problémáját, s annak jelentőségét az ember életében.

Amikor a *Társadalmi filozófia történetét* fordítva átvergődtem az előszón és az ókoron, s eljutottam a kereszténység feltűnéséig, majd meglepő és csodálatos elterjedéséig, abba kellett hagynom a munkát, hogy néhány

napot egy másik, sürgősebb fordításra, egy mai orosz író, Valentin Katajev *A kör négyyszögösítése* című könnyű, vidám komédiájára szánjak. Vidáman csapongó, könnyű fajsúlyú komédiáról van szó, amelynek, művészi értékétől eltekintve, egyik erénye, hogy az életet jó megfigyelőképességgel és gúnyorosan veszi szemügyre, s ábrázolásában rendkívül őszinte. Ez a két tény lepett meg leginkább; a szerző ugyanis a Szovjetszövetségben él, s kissé tán túlságosan is szabadon ír a mai orosz életről, amit olyan érzésközegek alapján tár fel, amelyekben az élet mindig és mindenütt egyformán nyilatkozik meg, s amelyekben az élet nem hajlandó meghunyászkodni semmiféle ideológia vagy világnézet kedvéért. Ez az érzésközeg, magától értetődően, problematikus minden világnézet, sőt minden vallás szempontjából. Természetesen problematikus a bolsevizmus számára is. És Katajev egy vidám és kedves történetet kerekít belőle, amelyet — pártfegyelem szempontjából nyilván kifogásolható — iróniával fűszerez.

Ezt a vidám színpadi művet fordítottam le a korai kereszténység csodálatos fellendüléséről szóló két fejezet között. De éppen ez a könnyű darab adta meg a kulcsát amannak a megértéséhez. Amikor szívemben valami különös érzéssel még mindig foglalkoztattak a szerző apró bolsevistái, akik a társadalmi és erkölcsi ideológia összefüggése és szigorúsága ellenére éppen olyan magatehetetlenek nem is túlságosan nagy szenvedélyeiket illetően, mint bármelyik más földi halandó, érdeklődésemet egyszerűen felkeltette az előttem álló anyag, a kereszténység első évszázadai. S a történelmi műben, amelynek a fordításán dolgoztam, rábukkantam Aranyaszájú Szent János meghökkentő mondatára, aki arról panaszkodik, hogy a sok ezer keresztény között alig akad száz igaz, akikről azt remélheti, hogy a mennyországba jutnak. Azután Sz. Ágoston jutott eszembe, aki egy helyen elmondja, hogyan igyekeztek őt ismerősei rávenni, hogy csak halálos ágyán keresztelkedjék meg, hogy annál biztosabban elnyerje az örök üdvösséget. A tárgy, ami sok vonatkozásában annyira fellelkesített, részleteiben eltérő képet mutatott. Valami hasonlóságot éreztem a két jelenség között, amely bennem most egyetlen képpé olvadt össze.

Embereket láttam, akiket fellelkesített az új, mindent betöltő eszme. Elismerik, teljes hévvel állnak ki mellette, abszolút igazságként, kinyilatkoztatásként fogadják. Meggyőződéssel hisznek, és lehet, hogy a fanatikus hívők közé tartoznak. S mégis, milyen ezeknek az embereknek a viszonyulása az igazsághoz? Az a hatás, amit a nagy eszme az emberben kivált, rendszerint úgy nyilatkozik meg, hogy az ilyen eszme teljesen és alapjában megváltoztatja, megneemesíti és megvilágosítja az ember egész életét és egyéniségét, amely ily módon szabadul meg számos fogyatékoságától, gyengeségeitől és hibáitól. Ez volt az én véleményem is a nagy vallási és erkölcsi eszmékről. De Katajev és tehetetlen ifjúkommunistái, azután különösen Sz. Ágoston és keresztény tanácsadói, akik számára a kereszténység lényege teljesen idegen maradt, másra tanított meg. Rájöttem, hogy mindig kevés szellemileg tehetséges ember volt, hogy nem akadt belőlük sok a kereszténység idején sem, s hogy ilyen jelentős eszmékhez intenzíven nem viszonyulhat bárki, hanem csak kivételes emberek, akik valamilyen módon képesek befogadni ezeket az eszméket.

Úgy tűnt fel, mintha verébsereggel megrakott cserjés szélén állnék: ez a gondolat számos kérdést vetett fel bennem, s valamennyi egyet kérdezett. Hogyan válhat az ember fanatikus hívőjévé olyan eszmének, amit nem értett meg, és ami lényegében idegen maradt számára? Mivel hatnak tulajdonképpen a nagy eszmék a kicsiny és felületes emberekre? Miben áll rájuk nézve ezeknek a jelentősége, s hogyan jut az eszme kifejezésre életükben, ha képtelen megvilágosítani és magasabb szintre emelni őket?

Hogyan keletkeznek, de még inkább: hogyan terjednek, mi módon és milyen eszközökkel hatnak azok a történelemformáló eszmék, amelyek minden magasztosságuk és elérhetetlenségük ellenére nemcsak a választottaknak vannak szánva, hanem a választottaknak is és az emberiség legszélesebb rétegeinek is, így alakítva a világot és tagolva nagy korszakokra a történelmet.

A nagy eszmék általános elterjedését az emberiség rétegei között, amelyeket azok képtelenek felfogni, a következőképpen magyarázom: Minden nagy eszmének megvannak a gyújtópontjai azokban a szellemi szférákban, amelyek magasztosan emelkednek a világ átlagos és az átlagosat meghaladó felfogása fölé. De az a fény, amit ez a gyújtópont magából kisugároz, lehatol a legmélyebb rétegekbe is, ahol, egyre gyengülve, a sötéttséggel vegyül, s ily módon mind zavarosabbá és mind homályosabbá válik. A tekintet, amely képtelen szembenézni a nappal, képes belenézni az elhomályosult fénybe. A lélek, amely képtelen felfogni a tiszta és tündöklő igazságot, fel tudja fogni az igazság valóságos tükröződéseit és visszfényeit, a féligazságokat és apró igazságokat, amiket a fény véletlenül gyújtópontjában teremt. Ha valaki megértette az egyik vagy másik féligazságot, kapcsolatba jutott azzal is, amit sohasem tudott teljesen megérteni. A nagy eszmék ilyen féligazságok formájában nyugözik le a világot, s olyan formában hódítják meg, ahogyan azt Sz. Ágoston kijelentése tanúsítja, másrészt pedig Katajev komédiája, ha úgy tetszik. Nem kételkedem abban, hogy ilyen úton indulhatott el a kereszténység is, amely az első keresztények tudatában, rettenthetetlen bátorságuk ellenére, bizonyára nagyon kezdetleges és leegyszerűsített formában élt, s nagyon kevésbé hasonlított az igazi keresztény felfogásra, ha arra gondolok, hogy már az evangéliumban is szó esik az apostolok közötti veszekedésekről a mennyei birodalomban elfoglalt tisztségeket illetően.

Arra is gondoltam, hogy a féligazságok világában nincs jelentős különbség sem a világnézetek, sem a különböző vallási felfogások között; mégis a féligazságok nem jelentéktelenül hatnak azokra is, akik nem mélyedtek bele különösképpen. S újra feltettem magamban a kérdést: hogyan kell logikusan értelmezni ezeknek a világeszméknek a rendeltetését és jelentőségét, amik lényegében az emberiség legszélesebb rétegei számára készültek és valójában abban különböznek a nagy, de leggyakrabban kizárólagosan filozófiai igazságoktól, ez már a jelenségek természetéből adódik, hogy a széles tömegek képtelenek azokat megérteni, és ha az egyén, a tájékozódás új feltételei között is tulajdonképpen ugyanaz maradt, és ha eszmék hatására nem válik sem tökéletesebbé, sem felvilágosodottabbá.

Megkíséreltem felelni erre a kérdésre, de nem találtam megfelelő választ. Állandóan a kivételes hívőkre gondoltam, akiknek életében az eszme változást teremtett, ahogyan ezt a legendák és a szent történetek alapján hittem. És arra a meggyőződésre jutottam, hogy az élet és az egyén teljes megvilágosodása az egyetlen és lényeges értelme az eszmének, mind a rendkívüli, mind az egyszerű ember számára. Később beláttam tévedésemet, mert egy gondolatör, amely a legkevésbé sem biztatott válasszal, más megoldást kínált.

Az eszmék életét kezdtem tanulmányozni. Úgy különböztek egymástól, akár az emberek. Akadt közöttük kicsiny, óriási, évszázados, évezre-des. Eszembe sem jut analógiát vonni. Napóleon egy ízben kijelentette, hogy olyan ember, mint ő, egyszer születik egy évszázadban, míg olyan képességű egyén, mint ő és ilyen kedvező feltételek között — minden évezredben. Ezek az igénytelen szavak új ösvényt fedeztetek fel velem. Alkalmaztam a kereszténységre, amely a világ igazságai között ezredéves

múltra tekint vissza. Mivel magyarázhatjuk a kereszténység hatalmas sikerét? Aki nem hajlandó valami természetfeletti erők megnyilatkozásának vagy csodának tekinteni a kereszténységet, az a következő hasonlattal él: egy nagy jelentőségű eszme rendkívül kedvező körülmények között bekerül a köztudatba. Milyen rendkívüli kedvező körülményekről van szó? Mint az előbbi példában az anarchia volt, itt, eszmei szempontból a gondolati káosz, zűrzavar.

Amikor a kereszténység megszületett és gyökeret kezdett verni, a vallási és a szellemi világban a helyzet körülbelül ilyen volt: a pogányság kifáradt, azaz: a világ gondolkodóinak ezer éves élettapasztalata és ténykedése megingatta az istenekbe és az erkölcsi világba vetett hitet. Az emberiség ily módon elvesztette támaszát és fejlődési irányvonalát. Az eszme kikezdte az igazságot, minden, ami igaz volt, hamis lett, minden, ami törvényszerű volt, hazugsággá vált. Minden eszme előbb-utóbb ilyen sorsra jut. Ebben a kavargásban új ázsiai kultuszok és vallások háborogtak, de egyik sem tudta elárasztani az antik világot mindaddig, amíg fel nem tűnt a kereszténység. Hogyan terjedt el a kereszténység, és mit jelentett az egyén számára, arról már fentebb szoltam. Hogy mit jelentett a világ számára, az csak most világosodott meg előttem. Feltűnéseig is élt ugyan a világ, de az erők, szervezetlenül, egymást semmisítették meg, ahogyan egyik vagy másik kívánta, vagy ahogyan a véletlen eldöntötte. A világ nem tudott többé semmiféle célról — minek is az? — s nem tudott többé lelkesedni sem. És tekintettel arra, hogy nem létezett semmiféle szándék, semmifajta akarat, semmi lelkesedés, az élet erőtlenül, fáradtan és örömtelenül folyt. Mindenféle a fáradtság és a beteges közömbösség jelei kezdtek megmutatkozni.

Ebben a szétforgácsolt világban akadt egy csoport ember, akiket a rájuk bízott igazság példátlan lelkesedéssel és hittel töltött el a nagy célért, amelynek érdekében feláldozták még pusztá életüket is. Ez a kézzelfogható tény, ebben a teljes kiüttlanságban, meggyőzőbb volt az igazságnál is. Betöltötte az egyén és a tömeg életét, mert vigaszt adott abban a törekvésben, ami az emberi élet legfőbb törvényét jelenti: az áldozatkészséget s a nagy és nemes célt, amiért érdemes feláldozni az életet. Ezáltal sugalmazott a kereszténység új irányt a világ számára, új akaratot, új megbékélést, új erőt, új egészséget és új életörömet.

Most lett előttem világossá, hogy mit jelent az eszme olyan ember számára, aki képtelen azt felfogni, és aki előtt a lényeg ismeretlen marad. Értelmi szempontból valóban alig jelent valamit. Legfeljebb jelentéktelen mértékben teheti nemesebbé, s csak valamicskét jobbíthatja meg életét erkölcsi vonatkozásban, ahogyan ezt mondani szokták. Rengeteget jelent azonban számára mint új életerő-forrás, amely megjelenésekor elárasztja a világot és betölti őt is. S noha nem érti meg mélységeinek igazi értékeit, megérzi világot betöltő lendületes erejét, s egyszerre új vér lüktetését érzi ereiben, vállalkozó kedvet és örömet érez, ugyanazt, ami olyankor fogja el az embert, amikor hirtelen, megittasulva, megáll a mező közepén az első tavaszi szél fuvallatára, aminek érkezése váratlanul érte, s aminek sem okát, sem jelentését nem ismeri. Az ember, akit megragad az új szellemi tanítás tavasza, úgy érzi, hogy új élet kezdődik számára, ami szükséges, aminek értelme van, s az sem baj, ha ennek az értelme felfoghatatlan marad számára; van, létezik — és ezért újra érdemes élni és meghalni, mégpedig teljes könnyedséggel. A hatalmas történelmi igazságok értelme ezek szerint nem annyira az erkölcsi nevelő szerepben nyilatkozik meg — a világ, ha egyáltalán képes erkölcsileg fejlődni, akkor az évezredek időközökben történik —, hanem az élet értelméről alkotott új illúziók megteremtésében, amelyek új életakaratot és új életörömet adnak.

Felemelő érzés elgondolkodni az emberiség ilyen tavaszairól. De ha egy szempillantást vetesz a jelenre, a magad világára, elborul a tekinteted. Minden eszme ki van téve a pusztulásnak, minden eszmét kikezd az élet és a tudományos kritika. Ma csupa élettelen eszme nehezedik a világra. Majd minden eszme, amely egykor éles és tartós volt — széthullik, mintha megrothadt volna ez alatt a kétezer év alatt, mihely erősebben megmarkolod. Az igazságok még érvényben vannak, de a világ számára minden igaz és hazug lett, minden igazság lett és hazugság lett egyszerre. Nehéz melankólia feküdt meg a világot, amely most öröm és lelkesedés nélkül él és hal. Rettegek attól, hogy még nem érett meg a bánat, és nem tavaszodik ki olyan gyorsan. Hogy fellélegezne és kivirulna minden, ha valahonnan felkerekedne az első tavaszi szellő!

A SZÓ HATÁRA

„A szó a lélek öltözéke.”

Seneca

Az irodalom, mint minden más művészet is, régen porladó egyéniségek élő emlékének kincsestára. Kifejezési eszköze, a szó, a legeleveníbb valamennyi művészi kifejezési eszköz között. A szavak sokévszados hagyományt és történelmet foglalnak magukban. Minden alkotónak megadatott, hogy új fejezetet nyisson a nyelv hagyományait, vagy egyes szavait illetően. A vérbeli alkotó megteremti a szót, esetleg új jelentésre kényszeríti a szavakat. A szó évszázadokon keresztül felkészülten, ismeretlen jelentéssel telítetten arra vár, hogy megérkezzék az a sajátos világú alkotó, aki képes lesz megsejteni teljes jelentését, és általa kifejezni a maga belső világának hatalmas birodalmát. Ő emeli fel a szót, és a kő, amit elvetettek az építők, alapkö lesz, bizonyos értelemben központi szó.

Számos írónál felsorolhatnánk két-három olyan szót, amelyek, az elmondottak alapján, különösen jellegzetesek az íróra, s az ilyen szavakban összpontosul és kifejezésre jut egyéniségük egész lényege. A kínai gondolkodó, Lao-ce, aki tanítását hetvenegy versben fejtette ki, egész bölcsességét két szóba sűrítette: értelem-élet. Zupančić azt állította, hogy Prešeren költészetének és életének központi szava — a szerelem. Úgy tetszik, hogy nem is tévedett.

Egy alkalommal felötlött bennem Ivan Cankar két szava. Később kutatni kezdtem azután, hogy kivel vethetném össze, és két igen hasonló szóra bukkantam Goethénél. Itt, ennél a kettőszer két szónál és mestereiknél elidőztem egy rövid ideig.

Cankar szavai: vágy és álmok. Ezerszer kimondta és elismételte ezeket a szavakat, első fellépésétől kezdve, amikor így beszélt önmagáról: „A szent vágy, amit Te nyújtottál, lángol most bennem...” majd később: „Álom volt az én igazi életem...” — így az *Álomképekig*, egész sor művén át, amelyek közül különösen kiemelkedő helyet foglal el a *Szép Vida* című drámai költeménye a vágyról, amely nála hitté lett. Művében, amely egész lelki alkatának a kristályosodását foglalja magában, két közbeiktatott verset találunk, mindkettőt a „csodálatos virág”-nak ajánlotta, és mindkettő álmokkal telítődött: „Álmában pillantotta meg...”, „adj, istenem, adj álmat...” és az ég álmokkal ajándékozta meg...”

Goethe szavai, bármennyire is eltérők, meglepő azonosságot mutatnak Cankaréival. Így hangzanak: „Streben” és „Einsicht”. Különösen gyakran

fordul elő az „Einsicht” szó Goethe életrajzi műveiben, útleírásaiban és természettudományi dolgozataiban. Eckermann-nal való beszélgetéseiben is megemlíti, és Goethe a famulus jelenlétében gyakran szövi bele gondolataiba. A másik központi szava, a „Streben”, az első szóval összefüggésben valójában a fausti lélek lényegét fejezi ki, amit az angyalok fennen is hirdetnek, amikor lelkét a mennybe viszik:

„Wer immer strebend sich bemüht,
der können wir erlösen.”

Tekintet nélkül, hogy a szóra gyakran rábukkanhatsz Goethe egész prózájában és lírájában, maga ez a két sor is, amelyben a költő igazolni és menteni igyekszik központi alakját és önmaga egyéniségét, Faustust, a „Streben” szó, amellyel megadja a felmentést is, központi jelentéssel telített munkásságára és életére nézve.

Ez a két szópár: a „vágy” és az „álmom” és a „Streben” és az „Einsicht” minden tipikusságuk mellett szerzőiket illetően, első pillantásra igen szerény útmutatónak látszanak egyéniségük megismerése szempontjából. Nekem úgy tűnik fel, hogy Cankar szavai, összevetve a német génusz erőteljes, férfias szavaival, lágyaknak, úgyszólván nőieseknek hatnak, s némiképp szlávosan reményteleneknek. Mégis mindegyik szó önmagában, különösen az olyanok, mint ez a négy is, amelyeket úgy válogattunk össze, mint egy nagy alkotószellem központi szavait, olyan területeket fed fel az elsődleges meglátáson túl, amelyek kiszélesíthetik és kitágíthatják nézőpontunkat. Induljunk hát ilyen irányban.

„Vágy” és „Streben”. A szlovén szó rokon azokkal a kifejezésekkel, amelyek a szelíd bánatot határozzák meg. A betegség: szenvedés, tőrés. A vágy inkább szenvedő jelentést tartalmaz, s inkább azt fejezi ki, hogy valami vonzóerő hatalmában vagyunk, semmint, hogy valamire törekszünk. A „törekvés” (Streben) mozgást fejez ki, amelyet akarat vagy erő irányít. A vágyakozás az érzések áradását jelenti, a törekvés az akarat megnyilvánulását. A vágyakozó ember szerelmes a céljába, amely megigézte, a törekvő pedig célra tekint és célra tör.

Ezek a mozgató erők rejlenek az első szópárban. A másik szópár: „álmom” és „Einsicht” részben tartalmazzák a célt is, a megvalósulás formáját is. Az ember behunyt szemmel álmodik. Az „Einsicht” szó a látni, nézni szóból származik. Nem véletlen, hogy ez a szó Goethe számára, s kizárólag nála, az ismeret szót helyettesítette, Goethe-választotta szó volt, akit egyik ismerője, H. St. Chamberlain olyan zseninek jellemzett, akinek központi érzékszerve a látás volt. Goethe törekvéseinek módja és célja nem a megismerés, az „Einsicht”, hanem kizárólag az éber vizsgálódás és az érzéki látás. Cankar vágyakozásainak az eszköze és célja az álmom. Nem álmodozás, hanem álmom, a behunyt szemmel való nézés. Hova irányul a tekintete? A belső világ felé. A szem a világot nézi, a távoli csillagokat és prométheuszi szándékkal megkísérli egybefogni a világmindenséget. A behunyt szem a belső világ sötétségeit és mélységeit méri, amelyeket látnoki módon kíván áttekinteni.

Igy nyilatkozik meg előttünk a kétszer két szó nyomán mindkét alkotó egyénisége: a szlovén álmodozó és a szív titkainak ismerője, aki önmagába mélyedve idegen maradt a világ számára, a tehetetlen, a vágyakozó és a vágyaiban végsőkig kitartó Cankar, az elbeszélő és a természet nagy ismerője, vizsgálója és kedvence, a prométheuszian elszánt és nyughatatlan kutató és varázsló, Goethe alakja. Így világosodnak meg előttünk útjaik is. Jobban megértjük Cankart, amikor tapasztalatból így szól: „Minden emberi szív hatalmas szentélyéből rejtett ajtók vezetnek a másik szentélybe...”

innen a harmadikba... és így tovább a végtelenségig, egyik kápolnából a másikba, egyik börtönből a másikba, egyik rejtélytől a másik rejtélyig; mindegyik lépcsőfok, bármennyire sötét és meredek is, elvezet bennünket a másik lépcsőfokhoz, a még sötétebb, még meredekebb lépcsőfokhoz, egyik mélységtől a másikig, egyik sötétségből a másik sötétségbe". És így válik érthetővé Goethe sétája is a tudományok között: Philosophie, Juristerei, Medizin, Theologie, s ide kell még sorolnunk a legjelentősebbet: a mágiát, vagy a természettudományt valamennyi ágazatával — az anatómiától kezdve a színekről és a fényről szóló tanokkal egyetemben.

S végül ott látjuk őket megtett útjaik végén. Pihenők nélkül utaztak, fáradhatatlanul, az első teli buzgó igyekezettel, a másik szüntelenül az égő tűz hevében, az első vágyakozással teli, hogy elérje a kék virágot, álmainak csodálatos virágát, a másik arra törekedve, hogy átfogja, megértse, felfedezze a világ titkait. Az első előtt megnyíltak az emberi szívek. Belső látása látnokivá lett, álmoképeket lát, amelyek mély emberismerettel telítődnek: „Csak annak, aki nem ismeri a félelmet, és arra vágyik, hogy megkeresse a végső igazságot — s elmerült önmaga világába —, csak az előtt nyílhatnak meg a testvéri szívek katakombái”, a világmindenség az ember szívében. A másik félelmet nem ismerő és úgyszólván istentelen tekintete előtt, akitől — a vágyakozó Cankar — éppen a befejező mondatában kölcsönvette a hasonlat szót (alles Vergängliche ist nur ein Gleichnis), szélesen kitárul a külső világmindenség, míg szelleme, amely egyaránt megfuttotta a földi világ és az égitestek útját, látomásokat teremtett, amelyeket az éberség és az a tudás telít, amelyet ő „Einsicht”-nek minősített.

Ilyen fényben látjuk őket ennek a két szónak alapján, amelyekbe bele-marták egyéniségük döntő komplexumait. A két szó szelleme mindörökké egybeforr emberi egyéniségükkel, betölti egész munkásságukat és egész életüket. Csak ez a két szópár alkalmas valójában arra, hogy lényegüket átfogja, ez a két szó ténylegesen igazi kifejezője a sors hatalmas erejének, amely mindkettőjüket megteremtette, az elbeszélőt és a Prométheuszt, és amely kifejezetten, azonnal szembetűnően sugárzik ki belőlük, s ezt lehetetlen elrejtteni vagy rájuk fogni, mint ahogyan képtelenség ezt az erőt megszerzeni. Csak szolgálni lehet, mint ahogyan mindketten tették.

KÉT HALÁL

*„Eltűnök hát egy percre én,
használd ki távollétem,
okos és eszes keresztény.”*

A halál — Jedermannhoz

Az egyik filozófus a következőket ajánlja mindazoknak, akik az igaz életet keresik: Úgy élj, mintha holnap meghalnál. Mindazok ellenére, amit az élet nevében ezzel az életigazsággal szembeállítanánk, ez a meghatározás magában foglalja a halálgondolat nagy átalakító hatását az emberi ténykedésre nézve, aminek következtében az ember képes megszabadulni — nem állítom, hogy a rossztól is — mindentől, ami nem jellegzetes, mindentől, ami felesleges és lényegtelen. Mint életjelenség, a halál rendkívül fontos eszköze az írónak is, aki életre keltett alakjaival és azok emberi tulajdonságaival ki akarja fejezni az élet valamennyi titkát egészen a rejtett és a nehezen megközelíthető lényegig. A halál közvetlen közelsége olyan megrázó lehet az emberi lélek számára, hogy a nehéz erkölcsi szenvedések terhe alatt megnyílhat és teljesen összeroppanhat a lélek. De te-

kintettel, hogy az író feladata, ahogyan Balzac állítja, „önerejével átültetni önmagát másokba” és „számtalan életet élni és sokszorosan elviselni a halált”, ahogyan Wilde vélekedett — azért a nagy válságokat átélő egyéniségek, erőteljesebben, mint általában, egybefonódhatnak az író egyéniségével, amely most ezzel az egyéniséggel együtt, amelybe átköltözött, a halálkínok között megnyilhat, és feltárhatja leglényegesebb intim és általános tulajdonságait.

Ez a hajlam a halál kríziseinek részletezésére különös élességgel mutatkozik meg abban a két halál előtti vitában — véletlenül kerültek egymás mellé olvasmányaim során —, amelyet két nagy írói egyéniség ábrázolt: Stendhal és Tolsztoj: az első Julien Sorel alakjában, a másik Ivan Iljics egyéniségén keresztül, akit bízvást nevezhetnénk Tolsztoj „everyman”-jének. Eltekintve a különbségektől, amelyek a két hős természetéből és sorából következnek, élményeik és halál előtti magatartásuk sokban azonos, s ez a hasonlóság az emberi lélek néhány általános törvényszerűségét fedi fel, s egyidőben az eltérést is, amelyből világosan megsejthetjük a két regényíró személyes, sőt nemzeti vagy faji tulajdonságait.

1.

A tudat az emberi lélek legáltalánosabb és leglényegesebb megnyilatkozása. Titokzatos és érthetetlen összetettsége a tudatosból és abból, amittől valóban tudatossá lett, alig észrevehető módon jelzi az emberi lélek kettősségét. A halál borzalmassága olyan erő, amely teljes egészében feltárja a lelket, és azok az élő elemek, amelyek oszthatatlannak látszottak, a borzalmasság hatására kezdik felfedni szembetűnő réseiket. A tudat kettőssége még szembetűnőbbé és még borzalmasabbá lesz.

Amikor a halálra ítélt Julien Sorel átgondolja sorsát és mindazt, ami a guillotine elé vitte, bensőjében ez a párbeszéd indul meg: „Elhanyagoltam a szerény és közönséges erényeket a külső tündöklés kedvéért. De micsoda jövő érdekében!... Huszárezredes... követségi titkár és azután nagykövet. Nagyrabecsült férfi lehetnék, és a legfényűzőbb életet élhetném Bécsben vagy Londonban...” — „Nem így van egészen, jóuram, három nap múlva önt lenyakazzák” — jegyzi meg második énje.

Egy ízben Ivan Iljics elviselhetetlen szenvedései és egészség utáni vágyakozása között „csupa fül lesz”, és kihallgatja a következő párbeszédet: „Mire van szükséged?” — így hangzott az első szavakba foglalható gondolat, amit hallott. „Mire van szükséged?” — ismételte meg a kérdést. „Mire? Nem szenvedni, élni” — felelte. — „Élni? Hogyan élni?” — kérdezte a lélek szava. „Igen, élni, úgy, mint valamikor éltem: jól, kényelmesen.” — „Hogyan éltél te valamikor jól és kényelmesen?”

„Az emberben tulajdonképpen két egyéniség lakozik” — mondja Sorel önmagának, de ugyanúgy ezt mondhatta volna magának Ivan Iljics — Jedermann is. A női, affektív és súlyosabb formáját ennek a kettősségnek, amely megnyilvánulhat, azt a formáját, amely már az örültséggel határos, vagyis a tudat felbomlásával és kettéhasadásával — Tolsztoj Anna Karenina beteges botorságaiban mutatta be, amikor lázban égve ezt mondja férjének: „Még mindig az vagyok, aki egykor voltam... De bennem még egy egyéniség van, akitől rettegek; ő szerette meg a másik férfit, téged meg akart utálni, de nem felejthette el azt sem, aki egykor volt. Én nem ő vagyok. Most az igazi vagyok, teljesen. Meghalok...”

Valóban két egyéniség lakik az emberben.

2.

Julien tréfásan és kegyetlen szellemességgel úgy értelmezi a hóhérrel való találkozást, mint valami párbajt egy teljesen hidegvérű férfival, aki mestere fegyverének. Töprengése, amely elvezeti a halál gondolatáig, játékosan és pokoli ötlettel kezdődik: „Csodálatos, hogy a guillotinalni ígét nem lehet ragozni valamennyi időben; azt mondhatom: guillotinalva leszek... de nem mondhatom: guillotinalva voltam... De vajon miért nem lehet, amikor léteznek egy másik élet is?” Tolsztoj Jedermannja súlyos és szenvedő beteg. Halálfélelme meghaladja az ember erejét: „... a halál feléje indult, és közvetlenül előtte állt meg, félelmetesen ránézett, és ő erre megdermedt... És ami mindentől rosszabb volt, a halál nem azért vonzotta magához, hogy tegyen vele valamit, hanem kizárólag, hogy ő a halált nézze... és tehetetlenül, kimondhatatlanul szenvedett... Csak a halált nézni és borzongani...” Szenvédéstől elgyötörtén gyakran kívánja a szabadulást: Bár minél előbb véget érne.” De abban a pillanatban újra elfogja a félelem: „Miért kívánom, hogy mielőbb? Halál, sötétség... Nem, nem. Mindent inkább, mint a halált.” És már haldokolva, úgy érzi a halált, mintha valami fekete zsák lenne, amelybe üggyel-bajjal begyömöszöli valami rejtélyes és hatalmas erő...

Sorel közömbössége nem könnyelmű szélhámosság, nem értelmetlen önteltség, hanem rendkívül értékes helytállása a mindig hősi léleknek, azoknak a férfiaknak az erénye ez, akik magukban hordják és érzik önnön életük törvényeit. De Iljics haláliszonya sem valami sekélyes és közönséges félelem, hanem végső fokon egy határtalan szenvedés, amely abból az elsődleges, noha nem tudatos kényszerből következik, hogy megértse az élet értelmét és összhangot teremtsen vele.

Ezek a nagy érzelmek csak erős egyéniségekben jelentkezhetnek. Vajon lehetetlen meglátni Sorel állhatatos és független bátorságában és már az iszony határát súroló humorában Napóleon egykori intendánsát, Henri Beyle-t, aki a borzalmak és a halálos veszedelmek között, az oroszországi visszavonulás idején mindennap jelentést tesz parancsnokának, rendíthetetlen pontossággal, akkurátosan és mindennap frissen megborotválva, s ebben is egyetlen kivételt képez az egész Armadában? Valóban, Sorelben katonaszív dobog.

És ki lenne képes megírni azt a leírhatatlan halálos vergődést és helyesen értelmezni az emberi lélek szent nyugtalanságait, hacsak nem az az ember tenné ezt meg, aki éveken át ilyen képzelt halálrettegésben élt úgy, hogy maga elől „elrejtette a kötelet... és megszűnt puskával vadászatra járni, mert attól tartott, a rendkívül kedvező körülmények esetleg rávehetik arra, hogy öngyilkos legyen.” Mert a „sötétségtől való rettegés elhatalmasodott benne, s ő azt kívánta, hogy ettől mielőbb szabaduljon, akár kötél, akár golyó által.”

3.

A közeli halálon elmélkedve, Sorel, mellékesen, önmaga előtt beismeri: „Elhanyagoltam a szerény és közönséges erényeket a külső tündöklés kedvéért”, de azonnal hozzáfűzi: „De micsoda jövő érdekében!” Ennyi mindössze a lelkiismeretével való leszámolás. — Iljics Ivan szenvedése és halálfélelme, ezzel ellentétben, lényegében nem egyéb megbetegedett lelkiismeretnél, amely a halálveszedelem és halálküzdelem idején arról kívánja Iljicsset meggyőzni, hogy egész eddigi élete értelmetlen, félresiklott, tönkre-

tett élet volt, és most a lelkiismeret felfedi előtte az igazi utat. Ugyanis, amikor Ivan Iljics magáévá teszi ezt az érvelést — halálfélelme megszűnik. Ténylegesen az erkölcsi elfogultság és a halálrettegés szenvedései azonosulnak nála, talán túlságosan szembeötlően is, már-már az erkölcsprédikáció határvonalán. Itt tehát ismét a moralizátor Tolsztoj nyilatkozott meg, akinek művei — az ifjú évek trilógiájától a nagy erkölcsi válságokig — szüntelenül Tolsztoj hatalmas erkölcsi nyugtalanságairól tanúskodnak. — Másrészt Stendhal, aki a célravezető, bár nem egészen erkölcsös tettek imádója, Napóleon rajongója, Stendhal, aki még jóval Nietzsche előtt felfedezte azt a lényt, akit „homme supérieur”-nek nevezett el: „elhanyagoltam... az erényeket... de kicsoda jövő érdekében!”

Végül is valamennyi ábrázolásban, s az ábrázolás során kifejezésre jutott sajátosságok alapján, főbb vonásaiban megsejthetjük azt a lélektani jelenséget, amelyet úgy nevezünk, hogy népi jelleg, népiség, népi vagy faji génusz. Nincs-e vajon abban a hajlékony, állhatatos, legyűrhetetlen, tetteire termett, örökké nyugtalan, erkölcstelen és úgyszólván frivol életvágyban valami eredendően francia vagy román, mint ahogyan az érzékeny, elmélyült erkölcsi befelénzés passzivitásában, amely súlyos melankóliával párosul, valami eredendően orosz, vagy, mondhatnám, szláv?

Mindkét világ a maga eszménye felé tör: a lendületes és magabiztos siralomházi gondtalanság valamiféle szabadság és dac irányában, amelyek az emberi méltóságot képviselik, és az erkölcsi megpróbáltatások pokoljárásainak öröme, amely a belenyugvásból fakad, a nagy és szent akarattól való megbékélésből. Melyik a nagyobb, a jelentősebb — kinek akadna bátorsága ezt eldönteni? A Sorel halála előtti monológusában kifejezésre jutó erő emberileg annyira megrázó és szép, hogy az élet nem lehetne meg és az életnek nem is szabadna léteznie nélküle, mert máskülönben kiszikkadna és elfásulna. Am ugyanúgy nem lehetne meg és nem szabadna léteznie azok nélkül a magasztos és sötét erők nélkül sem, amelyek a haldokló Ivan Iljicsben viaskodnak. Ezek az erők képezik a világ lelkiismeretét, mint ahogyan Soreléi a világ lendületét és lelkesedését. És ha még vissza tudsz emlékezni arra, hogy az életöröm milyen szépséges formában alakul át halállá, nem sajnálkozva önmagán és teljesen magafeledten, tehát olyan érzéssel, amely a végső célja minden lelkiismeretnek és etikai szándéknak, s másrészt, hogy milyen örömmé válik a mélységesen etikai önmegtágadás, akkor egyszeriben egy megfoghatatlan folyamat előtt állsz, amelynek során az élet amorális imádata ethosszá lett, az ethosz pedig életörömmé vált olyan kiismerhetetlen módon, ahogyan a hőből erő lesz, az erő pedig hővé alakul.

Melyik értékesebb? Az élet: rejtély.

A NAGY SZÖVEGRŐL

„De hisz a nagy szöveg rettenetes valami...”

Ivan Cankar

Elvoltam Sinclair Lewis *Arrowsmith*jét, és képzeletemben egybevettem Thomas Mann *Varázshegyével*, tehát azzal a regénnyel, amelyben, a jelentős és alapvető eltérések ellenére is, akad közös is ezzel a tipikus amerikai eposszal. A két regény közötti rokonság nemcsak külsőségeken alapul, tudniillik, hogy Lewis orvosról, Mann pedig betegről ír, s ennél fogva mindketten elbeszélésükbe sok orvostudományi elemet szőnek bele, hanem sokkal mélyebb és rejtettebb: mindkét író

azonos elgondolás alapján szerkesztette meg művét, mindkét író azt kívánta bemutatni, hogyan lesz a főhősből egyéniség. Csírájában itt rejlik mindaz, ami bennük közös, mindaz, ami egybevetésre készített, és ami ezt az egybevetést indokolja is, bár a szerzők a megmunkálásban és a főhősök fejlődési útjának az ábrázolásában lényegesen eltérnek, de nem kizárólag abban, ahogyan központi alakjaikat kijelölték, hanem döntő alkotói eljárásaikat illetően is, lényegében: az alkotás szelleméhez való viszonyulásukban.

Azt állítottam a bevezetésben, hogy az *Arrowsmith* tipikusan amerikai regény; ezt az állításomat módosítanom kell, illetve meg kell magyaráznom. A regény nem általánosságban tipikusan és jellegzetesen amerikai, hanem csak arra az országra nézve, amelyet gyakran Amerikának nevezünk, noha az csak egy részét, igaz, a legjelentősebb és a legfontosabb területét képezi ennek a világrésznek; azt kívánom hát állítani, hogy ez a regény az Egyesült Államokra nézve jellegzetes. Egy nemzet van születőben ebben az országban, sajátos jellegzetességekkel, külön gondolkodásmóddal és eltérő életformával. Csak ilyen magyarázat után értelmezhetjük helyesen a különbséget az *Arrowsmith* és a *Varázshegy* között, s ez a különbség legélesebben úgy jellemezhető, hogy Mann regénye európai, Lewisé pedig amerikai, abban az értelemben, ahogyan az imént állítottam, s ezzel már idejekorán arra kívántam utalni, hogy itt nem valami egyszerű különbségről van szó: európai-amerikai, hanem a fogalmakban rejlő különbségekről. Tudniillik az egyik regény európai, míg a másik egy ország regénye, egy népé, tehát egy valóságos emberi közösség sajátos életének a regénye.

Még egy pillanatig elidőznék ennél a különbségnél, mert ebben rejlik a megoldás nyitja is, amit hangsúlyozni kívánok. Első tekintetre világos, hogy más olyan regényt írni, amelyet joggal nevezhetünk európainak, s ismét más regényt írni egy nép életéről, amely valójában még nem is nép, de már maholnap azzá lehet, de mindenestre saját, külön életét éli, amelyet a természeti adottságok és a most kialakuló szellemi közösség határoz meg. Regényt írni egy ilyen életről sokban hasonlít — hacsak nem azonos —, mint regényt írni az orosz, francia, vagy norvég életről, ami kétségtelenül egészen mást jelent olyan regénynél, amelyet Thomas Mann teremtett meg *Varázshegyével*. Ugyanis az európaiság fogalma sokkal általánosabb, elvontabb bármely nemzet fogalmánál, míg akárhány nemzet valóságos realitást jelent az európaiság fogalmához képest, állítván ezzel azt, hogy olyan realitást jelent, amelyet több és eléggé lényeges élettényező határoz meg.

Egészében véve ez a különbség azonnal szembeötlök, ha a *Varázshegy* írói szándékait az *Arrowsmith*-ével egybevetjük. Mann művének absztrakt, irreális jellege már a címben is kifejezésre jutott, s ez lényegében semmi mást nem jelent, minthogy megjelöli azt a helyet, ahol hősekből egyéniség lesz. Ez a „varázshegy” magaslati szanatóriumot jelent Svájcban, olyan helyet, ahol nem élet folyik, hanem a legjobb esetben gyógykezelés, azaz az életképesség visszaadása, olyan hely, amely már rendeltetése folytán és az állam miatt is, amelyhez tartozik, valami területenkívüliséget képvisel, mint ahogyan az színtelen lakói miatt is, akik állandóan változnak, és a világ valamennyi tájáról gyűltek ide össze; ez a hely azonban már azért is élettelenül absztrakt, mert nincs lényegében egyetlen igazi helyi lakosa sem, és mert lakói az igazi élet híján, talajtalanul élnek.

Az elvontság azonban, amely a regénynek ebből az absztrakt európaiságából fakad, és amely a hős élettörténetének az alapját képezte a „varázshegyen”, következetesen magában hordozza minden egyébnek a fejlődését is. Milyen erők alakítják a főhős Castorpot egyénissé? Minden-

esetre a fontos és leglényegesebb életmegnyilvánulások, amilyen a betegség, a halál, a szerelem és így tovább. De ezek a jelenségek minden egyén életét formálják, tehát Castorpét és Martyn Arrowsmith-ét is. Két sajátos erő, amely döntő jelentőséggel bír Mann európai regényében: a két jelentős európai politikai-kulturális ideológia: az irodalmi humanizmus és a keresztény auktoritatizmus, amelyek malomkövekként őrlik a főhős ifjú lelkét, amíg el nem jutnak a lélek aranymagváig. Ezek munkáját azután kiegészítik a főhős melankolikusan elvont gondolatai a modern tudomány hatalmas vívmányairól: az időről, a térről, a makrokozmoszról és mikrokozmoszról, s ezenkívül a felvillanyozó lelki pszichoanalízis, egyszerűen kizárólag nemzetközi és a szó legteljesebb értelmében vett európai — mégpedig általánosan európai problémák. A *Varázshegy* értelmét és rendeltetését valóban úgy lehetne meghatározni, mint írójának olyan gesztusát, amellyel ezt kívánta kijelenteni: íme, ezek azok a problémák és tények, amelyeket át kell élnie és magáévá kell tennie mindenkinek, aki a szó európai értelmében egyéniség kíván lenni.

Lewis *Arrowsmith*-je belső szerkezeténél, szelleménél és rendeltetésénél fogva is mást jelent. Fiatal tudósról szóló regény ez, és ugyanakkor egy névtelen nemzet regénye, amely az Egyesült Államokban van kialakulóban. Innen következik a regény meghatározottsága és reális jellege, amely, akárcsak Mann elvontsága, következetesen végigvonul az egész művön. Lewis művének a színhelye az amerikai városok, egész sor város, a kis vidéki városoktól egészen New Yorkig. Ezekben a városokban egy névtelen nemzet éli a maga valóságos és konkrét életét, amely a regényben minden sokféleségével és egyediségével együtt tárul elénk. Azok az erők, amelyek Martyn Arrowsmith-et formálják, részint az emberiség erejét jelentik általában, másrészt pedig az egészen sajátos életforma megnyilatkozásait képviselik, amelyeket minden terjedelmességük ellenére is egyetlen fogalomba sűrítethetnénk: az a szellem, amelyet az amerikai élet és viszonyok alakítottak ki. Ennek az ezerfejű sárkánynak a leírására regényében igen tekintélyes részt szentelt az író.

Lewis bemutatja hősének életútját, aki hazája köznéleményének nyomására ingadozik a tiszta tudomány eszménye és a tudományból kizárólag az egyéni hasznot kamatoztató felfogás között, amíg nem dönt véglegesen a saját eszménye mellett. A regényben az író ennek az egyszerű, de tiszta és törekvő embernek az életútját és harcát mutatta be, harcát és életútját az amerikai viszonyok sűrű, veszélyes és kísérteties öserdején keresztül. A regényben teljes egészében bemutatásra kerül az amerikai szellemi és társadalmi dzsungel, amelyben az életet teljes egészében a konvencionális külsőségek, a nevelés apróságok és az üzleti szellem fojtogatják, amelyben kevés lélek és szív akad, és amelyben az életet rettenetes szellemi szegénység ostromolja, szennyes tengerként. Az *Arrowsmith* értelmét és rendeltetését írójának az a gesztusa árulja el, amely azt állítja és arra figyelmeztet: ilyen szellemi dzsungelen kell átvergődnie és áttörnie magát a makulátlan egyéniségnek, ha hú kíván maradni önmagához és eszményéhez. És ebben a gesztusban, az egyéniség megértésén és szeretetén túl, benne rejlik nem jelentéktelen mértékben a fájdalom is Amerika szellemi arculata miatt, és az amerikai élet lényeges bírálata is. Éppen ezért valóságosan és gyökeréig amerikai ez a regény.

Összevetve ezt a két regényt, amelyek az egyéniség témájára íródtak, hirtelen eszembe jutott egy évekig bennem érelődő ellenvélemény Ivan Cankar egyik gondolatáról. Cankar gondolata ez a „nagy szöveg”-ről, amelyről álmódzott, és amelyet már első könyvében szövegként: „De hisz a nagy szöveg rettenetes valami... Ami engem személy szerint illet, be-

vallom, hogy engem nyugtalanít ez a borzasztó szellemi szegénység, amely szennyos tengerként elárasztotta hazánkat... Nálunk sehol se lélek, se szív... Minden nyilvános és magánéletet konvencionális formások fojtotgatnak, nevetséges akadékoskodások, kíméletesség — ez az a szöveg.” Ez az idézet és a „nagy szöveg”-nek az ilyen értelmezése állandóan nyugtalanított. Nem tudtam helyesen felfogni, sem fenntartás nélkül magamévá tenni. A nagy szövegről más elképzeléseim voltak. Körülbelül olyannak képzeltem el, mint a német *Faustot*, vagy ha úgy tetszik, mint csírájában Levstik *Martin Krpanját*, és valahogyan hasonlóképpen, ahogyan Finžgar megsejtette, amikor hozzáfogott nagy történelmi eposzának a megírásához, így biztatva önmagát: „Erő, erő — hatalom, nagy akaratérő és óriási eszmék és vaskéz kell, amely közénk dobná a nagy szöveget.” De most, amikor gondolatban átfutottam Lewis művét, hirtelen megvilágosodott valami bennem. Nem befolyásolt az a tisztelet sem, amit Mann iránt érzek. Az *Arrowsmith*ről elmélkedve, felfedeztem a nagy szöveg szlovén alakját, ahogyan róla Cankar álmodozott, amelyre végzetesen szükségünk van, és amellyel irodalmunk eddig adós maradt.

Csak körvonalaiiban sejtettem meg; egy egyéniség útja a szlovén szellemi és társadalmi élet dzsungelében, és ennek az egyéniségnek a harca önmaga kialakításáért. A szlovén értelmiségről szóló regény ennek a dzsungelnek az ábrázolásával, ahogyan Cankar felvázolta, tehát ennek a dzsungelnek a kritikájával együtt, az elmaradott és korlátolt szellemiségünk kritikája. Egy ilyen regényben a nép mintegy tükörben látná önmagát, megismerné ezt az életet, és öntudatra ébredne. Ilyen lehetne a mai szlovén nagy szöveg, és ebben a formájában tett lenne, ébresztő és világosság, s ez az, ami a művészet és a kultúra általános értelmét jelenti.

JEGYZET OTHELLÓRÓL

Az elhamarkodott és felületes irodalmi értelmezés Othellót az érzéki féltékenység drámájának minősíti. Valóban, ez a szenvedély az egyik döntő erő, amely a cselekmény és az események mozgatója ebben a műben, és Shakespeare-nek mindenképpen szándékában volt megmutatni az érzéki féltékenység természetét. A drámai összeütközésben azonban ez csak eszköz a küzdelemben avatkozott másik erő számára, amely ennek a segítségével győzelmet arat és ugyanakkor vereséget szenved. Melyik hát ez az erő, és miben rejlik az Othello központi konfliktusa?

Nem kétséges, hogy a drámában a két egymással szembenálló ellenfelet Othello és Jago képviselik, noha ennek Othello nincsen tudatában. Othello ösztönössége, elvakultsága jellemének egyik alapvető vonása, és ez mutat utat a szerecsen egyéniségének a teljes megismerésére. Az elvakultság ugyanis negatív tulajdonsága lehet egészen jelentéktelen és kevésbé érdekes embereknek. Othello elvakultsága azonban más természetű. A szerecsen jámbor, szelíd ember. Nemes, hős, önmagával szemben következetes, jámborul hiszékeny és elővigyázatlan. Nem tűnik ki sem éleselméjűségével, sem mélyenjáró bölcsességével, sem valami rendkívüli tehetségével. És mégis egész lényére ráüti bélyegét az, ami őt igazi egyéniséggé avatja. Van benne valami, ami arra utal, hogy nagy tettek végrehajtására született és végzetes sors megtestesítője. Hatalmas érzések hevítik, nagy szenvedélyek, megnyilatkozásaiban életteljes. Nehezen fogja fel a körülötte zajló életet és alig ismeri azt, nincs érzéke hozzá, de ösztönösen világosak és érthetőek

számára megnyilatkozásai, amelyek minden ösztönösségük ellenére is termékenyek, alkotó jellegűek és olyanok, hogy keze nyomán önmagától és mintegy ösztönszerűen hatalmas alkotások születnek. E miatt az ösztönös teremtő erő miatt süket és vak minden iránt, ami az életet jelenti a szó köznapi értelmében.

Ellenfele, Jago nem vak. Ellenkezőleg: éles szemű, ismeri a világot és az emberi viszonyok és emberi cselekedetek egész szövevényes mechanizmusát. De alaptermészete már méregmarta és romlott. Egyetlen ereje abban a találékony eszjárásában van, amelynek segítségével behatol a körülötte élő emberek lelkébe, s gyengeségeiket kihasználva pórázon vezeti őket. S mert okosabb valamennyiüknél, úgy viselkedik velük szemben, mint valami aljas gonosztevő. Az angol szövegmagyarázók azt állítják erről a titokzatos jellemről: „Jagónak nincsenek szenvedélyei, ő az ész embere, ateista, aki tiszteli ugyan a nő és a férfi isteniségét, de ennek ellenére az erkölcstelen erők híve, aki számára az élet érdekes játék, az emberek pedig csak bábuk. Olyan helyre tudja őket állítani, hogy néhány huzással képes befejezni a játszmat. Monológjaiban rosszindulatát különböző indítékokkal igyekszik megmagyarázni, de ezek közül egyik sem jelenti azt a döntő erőt, amely őt arra bírja, hogy megkísérelje túlszárnyalni az életet is és a szerelmet is. Különösen arra törekszik, hogy felfokozza akaratát és megerősítse önmagában önerejének és felsőbbrendűségének a tudatát.”

Egy ilyen ember találkozik Othellóval. Azonnal kiismeri és nyomban felismeri Othello megmagyarázhatatlan nagyságát. Meglátja az egyszerűséget benne, elvakultságát és ösztönösségét, de megpillantja az alkotó erőt is benne. Ez az éles elme minden igazságot ismer saját személyéről is; tudatában van, hogy minden éleselméjűsége és körmönfonsága ellenére is terméketlen és meddő. Tudja ezt az igazságot, de nem kívánja tudomásul venni, hanem ellenséges féltékenységgel támad fel benne Othello iránt. És a meddő elme féltékenysége a természetes alkotóerővel szemben, úgy látszik, a leghatalmasabb szenvedélyek egyike. Hasonló viszonyulást, szélesebb méreteken Merezkovszkij örökített meg a *Napoleon*jában, Talleyrand viszonyában a császárral szemben: „Talleyrand is a maga módján rendkívüli ember: nagyészű, de üres, élettelen elme; minden elmének a gyökere ugyanis a szívből hajt ki, ő pedig a szív helyén egy kőhegynyi halotti hamvat hord. Ezt ő maga is tudja, érzi önnön mérhetetlen belső ürességét, saját lénytelenységét, és ezért rosszakaratú sóvársággal irigykedik minden élőre és igazra — különösen Napoleonra, mert éppen Napoleon kifejezetten igaz és élő. Ilyen irigy és rosszakaratú féltékenységet érez Jago a szerencsennel szemben. Ez az erő az, amely állandóan hajtja, ez teszi rosszakaratúvá, s ezt monológjaiban különböző kifogásokkal igyekezik leplezni, mint a Cassióval szembeni féltékenysége, Othello iránti gyűlölete, akit azzal gyanúsít meg, hogy „szolgálatát az ágyában végezte”, és Desdemona iránti szerelme, amelyről azt állítja, hogy nemcsak az „élvezetek” miatt lett szerelmes. Egyetlen felsorolt féltékenysége sem vehetné rá arra, hogy játssza ezt a kegyetlen játékot, amelybe kizárólag mindentudó, de terméketlen elméjének a féltékenysége sodorta Othello vak és teremtő egyéniségével szemben. Ennek a kétfajta életfelfogásnak az összeütközésében rejlik ennek a drámának az alapkonfliktusa, amely végső fokon mégis a féltékenység drámája, de nem az érzéki féltékenységé, hanem valami mélyebb, lelki féltékenységé.

Ebbe a mélyreható lelki konfliktusba, ebbe a lelki drámába, Shakespeare, mint egyik legfontosabb harci fegyverét, felhasználta az érzéki féltékenységet is. Feltárta ezt Othello szívében az emberi lélek és az emberi szenvedélyek legalaposabb ismerőjének alkotó készségével, a leghatalmasabb drámáiról átható erejével és a művésznek azzal a meggyőző tulajdon-

ságával, amely az olyan szem sajátja, amely hibátlanul felismeri az emberi szív indítékait és jelenségeit. A felsorolt tulajdonságok alapján került bemutatásra a szenvedélyeknek az a fokozása, amelyet Othellóban Jago szított fel, az első rezdülésektől kezdve a halálos örvénylésig és a „nemes szecsen magasztos haláltusájáig”. Mindez pedig adva van annak a pusztulásnak a teljes felismerése alapján, amelyet ez a betegség, szertekúszva, elő kell, hogy idézzen az egyszerű, fennkölt és tiszta szívben, s teljes megértéssel az iránt a megdöbbenés és iszony iránt, amellyel a hűséges Desdemona kíséri és megérzi az Othellóban lejátszódó hatalmas változásokat.

Shakespeare a legszemélytelenebb zseni a világirodalom óriásai között. Mindegyikük személy szerint is jelen van alkotásaiban, Shakespeare kivételével valamennyiüket megérezheted és leírhatod. Valamennyiükre érvényes Zola követelménye és kritikai eszméje: „a műalkotásban az embert keresem”, tudniillik azt az embert, aki megalkotta a művet. Shakespeare ilyen tekintetben is kivélt képez. Műveiből nem lehet megismerni egyéniségét. Minden egyéniséget ugyanis, mint minden mást is, meg lehet ismerni, a maga határain belül. Shakespeare egyénisége határtalan. Goethe nem ok nélkül vetette össze és majd ki is egyenlítette Shakespeare szellemét a világmindenség szellemével. Shakespeare személytelensége nem szintelenséget jelent, hanem ellenkezőleg: valami határtalanságot, valami emberfelettit: a mindenséget képviseli.

B. Szabó György fordítása

